

КАТЕГОРИИТЕ ДОБРО И ЛОШО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА БАЗАТА НА ПРЕДСТАВИТЕ ЗА РЕД, ПОРЯДЪК И БЕЗРЕДИЕ, ХАОС

MIROSLAVA VATOVA

Uniwersytet Wielkotypnowski im. Świętych Cyryla i Metodego

THE CATEGORIES OF GOOD AND BAD IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE BASED ON THE NOTIONS OF ORDER, ORDERLINESS AND DISORDER, CHAOS. The paper deals with the concepts of GOOD and BAD as reflected in the Bulgarian lexical system within the framework of the Cognitive Metaphor Theory, developed by Lakoff and Johnson. The study claims that the concepts of GOOD and BAD are undoubtedly grounded in human experience but are conceptualized by means of metaphors as such concepts do not exist objectively in the physical world but result from human understanding of it. The cognitive metaphors discussed in the paper are studied with reference to human understanding of order, orderliness and disorder, chaos in the world.

Keywords: *cognitive metaphor, image schemata, figure and ground, GOOD and BAD, ORDER and DISORDER, ORDERLINESS and CHAOS*

I. Уводни думи

Първичната форма на *доброто, лошото и неутралното* според Й. Златев се определя по отношение на организма и вида. Под термина *организъм* авторът разбира всяка жива система¹, която има вътрешно присъщи (вродени или придобити) ценности, които могат да се променят по степен на положителност или отрицателност в зависимост от ролята им в съхранението на живота на организма и на рода му (Zlatev 2006: 315).

¹ Живата система е автопоетическа (самоорганизираща се, самосъзидателна) автономна същност (дори ако нейното конкретно съществуване зависи от средата). Тя е динамична система, в която всички явления са подчинени на нейния непрекъснат автопоезис, непрекъснато самопроизводство, и всички нейни състояния са състояния на автопоезис (вж. Kravchenko 2001: 9). Като такава система може да се разглежда и човекът.

М. Мамардашвили посочва, че при животните действията, насочени към съхраняването на живота на индивида и на рода му, се направляват от вроден природен механизъм, инстинкт, който работи вместо индивидуалните решения, но при човека не е така. Ако животното няма какво да решава, защото *полезното* и *вредното* са заложени в самия механизъм на инстинкта, то човекът сам трябва да установява фактите, защото те не са му дадени. Всичко, което той може да знае в качеството му на мъдро или на полезно, трябва да установи сам, като, разбира се, може и да не го установи, защото човекът е особено същество, което може да се отклонява от биологичните закони, да ги нарушава, естествено, причинявайки си вреда. Ние интуитивно знаем, пише М. Мамардашвили, че не сме само биологични същества. Ако човек беше само биологично същество, нямаше да се различава от животните, при които не съществува проблемът (т.е. незнанието) на съществуването. Животното няма какво да си обяснява, защото то не знае, че не знае. То се ръководи от инстинкта, без да го осъзнава. Но човекът трябва сам да търси и открива познание за самия себе си, за това, което не може да бъде обяснено от само себе си (Mamardashvili 1996: 15; 17).

Затова, според съветския и грузински философ, ние сме същества, самопораждащи се чрез културно изобретени устройства, такива като митове, ритуали и т.н., които са начин за конструиране на човека от природния (биологичния) материал. В миналото митът е бил средството за организиране не само на света, но и на самия човек. Той е бил необходим за *въвеждане* и за *задържане във времето* на *порядък* в света и в биологичните състояния, а ритуалът – за *въвеждане* на човека в състояние, което по естествен начин не би се задържало дълго и благодарение на което заживяват във времето човешките чувства или това, което наричаме човешко у човека. По този начин се въвежда ред или *порядък*, на който могат да бъдат основани човешките състояния, самият феномен на човека, макар че този ред не е акт на природата. В този смисъл всички начини за въвеждане на ред нямат природна, т.е. чисто биологична основа, а са неприродни или свръхприродни. Затова човекът е феномен – той не е само биологично същество, но има и свръхприродна същност (Mamardashvili 1996: 17–20).

Т. Цивян пише, че архетипният модел на света е ориентиран към пределна космологизираност на съществуващото и в същото време – към описание на космологизирания *modus vivendi* и основните параметри на вселената (пространствено-времеви, причинни, етически, количествени, семантични, персонажни). За излагането на целия комплекс от представи за света е измислен невероятно прост, но много остроумен начин за описание: система от бинарни опозиции, която включва 10-20 двойки противопоставени един на друг признаци, имащи съответно *положително* и *отрицателно* значение (Tsivyan 2005: 7).

Авторката посочва обаче, че във всяка традиция са засвидетелствани случаи на *смяна на знака* – в един текст А е положително, Б – отрицателно, след това се забелязва някаква област, в която опозицията не е изразена толкова ясно – между А и Б има някакъв мост, и накрая се открива група, където всичко е с противоположен знак – Б е положително, А – отрицателно. Според Т. Цивян това е така, защото противоборството трябва да доведе до обединение, а обединението, на свой ред, служи като залог за по-нататъшно противоборство и т. н. – и в това се състои и идеята за живота (Tsivyan 2005: 17):

Установяването на опозиции... отначало довело до естественото разделение на обектите. Обаче мисълта не се спряла на това и се оказало, че плодотворността на опозициите като метод на описание се заключава и в това, че те могат да бъдат опровергани – в този смисъл, че над разделението, разликата, контраста съществува и някакво по-силно единство и това единство, в частност, може да променя знаците, да променя местата, *да се превръщат един в друг* противопоставените членове на опозицията. Този творчески подход позволява да се намират нови връзки в строежа на света (Tsivyan 2005: 14; 51).

Е. Касирер в своето изследване за символическите форми на съвременната култура достига до идеята, че в *символическата функция* се разкрива същността на човешкото съзнание – способността му да съществува чрез синтез на противоположности (Cassirer 2001: 44).

2. Категориите *добро* и *лошо* – отделни, но неразривно свързани *цялости*

Както посочихме вече, според Т. Цивян целият комплекс от представи за света е съставен от противопоставени един на друг признаци, които имат съответно положително и отрицателно значение (Tsivyan 2005: 7). Това означава, че в категориалните структури ПОЛОЖИТЕЛНО и ОТРИЦАТЕЛНО, които ние за краткост тук ще назоваваме съответно ДОБРО и ЛОШО, хипотетично може да влезе всяка област (или част от нея) на човешкия опит. Т. Цивян твърди също, че нелогичната и странна ситуация на размишването на границите между опозициите и дори на *смяна на знака* може да бъде обяснена, ако светът се приеме като единство и това е свят, единен за цялото човечество. Тогава опозициите могат да бъдат условни, а опозитите могат да променят местата си в оценъчното поле и цели текстове в една и съща традиция могат едва ли не да се опровергават един друг (Tsivyan 2005: 18).

Като изхождаме от тази идея, сме в състояние да направим следното предположение: категориите ДОБРО и ЛОШО са изградени на базата на фундаменталната

структура ЧАСТ – ЦЯЛО², защото, от една страна, те се осъзнават като отделни цялости, а от друга страна, между тях съществува неразривна връзка – те не могат да съществуват самостоятелно една без друга, затова би трябвало да са ЧАСТИ на едно ЦЯЛО. Според нас те са части на един общ гещалт, който е предконцептуална неосъзната представа и затова не е намерила езиково обозначение. Съвсем условно можем да я назовем ЕДИНСТВО НА БИТИЕТО.

В рамките на това ЕДИНСТВО НА БИТИЕТО ДОБРОТО и ЛОШОТО могат да бъдат открити като отделни, силно контрастиращи помежду си същности на принципа на разграничаването на *фигурата* от *фона*³, затова се възприемат като противопоставени, като опозиция. Когато някаква част от опита си оценяваме със знак плюс, ние я причисляваме към категорията ДОБРО, която мислено сме обособили като отделна същност, изпъкваща подобно на *фигура*, открита на *фона* на знанието ни за всичко

2 Образ схемата част – цяло има следните структурни елементи: цяло, части и конфигурация. Схемата е асиметрична, защото А е част от Б, но Б не е част от А, и е нерелексивна, защото А не е част от А. Освен това цялото съществува като такова единствено когато съществуват частите, но обратното не е задължително – частите могат да съществуват и без да образуват цяло. Частите изграждат единно цяло само когато се намират в определена конфигурация (Lakoff 2004: 356). П. Дийн обръща внимание, че образ схемата връзка е базова област за разбирането на схемата част – цяло, защото частите са *свързани* с цялото и помежду си (Deane 1992: 61–66). Образно-схематичната структура част – цяло е осмислена и на базата на образната схема обект (вж. Santibanez 2002: 185).

3 Това е психологическо противопоставяне, което е описано за пръв път в психологията от Е. Рубин и е разработено по-обстойно от гещалт психолозите, а по-късно е пренесено и в когнитивната семантика от Л. Талми. Две области се възприемат като силно контрастиращи помежду си – едната се откроява като *фигура*, а другата служи като *фон* за възприемането на първата. Въпреки че двете области имат обща граница помежду си, едната се възприема като добре оформена и очертана (*фигурата*), а другата (*фонът*) изглежда безформена, а очертаванията ѝ сякаш принадлежат на първата област (*фигурата*). *Фонът* се осмисля като разположен зад *фигурата*, *фигурата* изглежда като разположена по-близо до наблюдателя, на преден план, тя прави по-голямо впечатление и по-лесно се запомня. Обикновено *фигурата* е по-малкият обект, възприеман на *фона* на нещо по-голямо. Понякога *фигурата* и *фонът* могат да сменят местата си в резултат от човешката способност за насочване и концентрация на вниманието, за промяна на гледната точка (Ungerer & Schmid 1996: 156–160, Talmy 2000, Rakhilina 2000: 354–356; Plungian & Rakhilina 2000: 125). Съвсем естествено е контрастът *фигура* – *фон* да се пренася и в езика. Един от подходите в когнитивната лингвистика се основава на принципа на *психологическата значимост* (или *очебийността*) (*prominence view*) – когато възприемаме даден обект от заобикалящата ни среда, ние го избираме като перцептуално изпъкналата *фигура* на някакъв *фон* (всичко, което остава извън очертаванията ѝ). Техните взаимоотношения обикновено се представят в езика чрез употребата на предлози и това до голяма степен може да внесе яснота в разбирането и интерпретацията на значението на пространствените предлози (вж. Ungerer & Schmid 1996). Според нас когнитивната способност за разграничаване на *фигура* от *фон* може да бъде открита не само в изграждането на пространствените представи, но при изграждането на базовите категории ДОБРО и ЛОШО.

онова, което сме оценили със знак минус. И обратното – това, което категоризираме като ЛОШО, сме отделили и ясно разграничили от знанието, което остава като невидим фон, което имаме за ДОБРО.

Тяхното различаване като отделни същности е необходимо на човека, за да въведе или да открие ред в нещо, което само по себе си, по природните закони, не притежава ред, а би било хаос, и по този начин да намери обяснение за битието. Категориите ДОБРО и ЛОШО се раждат от способността ни да оценяваме опита си, който обаче сам по себе си не принадлежи към нито една от тях. Оценяването винаги е дело на някакъв субект – наблюдател, който взаимодейства с външния свят, съществуващ обективно и независимо от този наблюдател. Но реалността и обективно съществуващият външен свят не са едно и също нещо, защото реалността винаги е такава, каквато я възприема и осмисля наблюдателят. Тя не е просто добро или изопачено отражение на външната действителност, защото, както твърди Р. Лангакър: *изказвания, които са истинни при едни и същи условия, или които имат една и съща референция, въпреки това често са противоположни по своето значение, тъй като са различни алтернативни начини за ментално конструиране на едни и същи обективни обстоятелства* (Langacker 1992: 10). Тогава разграничаването на ДОБРОТО от ЛОШОТО и обратното ни е необходимо, за да опознаем създадената от нас реалност и нас самите.

3. Категориите добро и лошо с оглед на представите за ред, порядък и безредие, хаос на базата на български езиков материал

За да опознаеш себе си, твърди М. Мамардашвили, трябва да опознаеш това, което е най-близко. Изследователят пише: *Какво може да е по-близко от това, което говориш? Ти говориш, без да се замисляш ... – помислете. ... Това е близкото. Ние живеем в езика. Какво може да е по-близко от езика? Какво си казал всъщност?* (Mamardashvili 1996: 56).

Чрез думите *добро* и *лошо*, *good* and *bad*, *хорошо* и *плохо* и т.н. ние не обозначаваме реално съществуващи физически обекти или субстанции, нито пък състояния, които реално преживяваме (емоции, чувства). Въпреки това те са символи на някакви същности, които осъзнаваме като съвсем реални. Тези същности могат да обхващат разнородни области (или части от тях) на нашия опит – както реални (сетивно постижими), така и свръхприродни, т.е. всичко – познато и непознато, разбрано и неразбрано. Промяната на човешкото познание е причината границата между тези същности да не е ясно очертана и те да могат да се *преливат* една в друга или дори

да разменят местата си. Но едно нещо остава неизменно – те винаги съществуват в неразривна връзка помежду си, защото разграничаването на всяка една от тях е възможно само на фона на другата подобно на начина, по който при възприятието се очертава *фигурата* от *фона*, на който тя изпъква.

Доброто и лошото са различени, очертани са, но сами по себе си тези концептуални структури не са съвсем ясни, не са разбираеми от само себе си, макар че безспорно се отнасят към естествения опит на човека от взаимодействието му с околния свят и са базови области на човешкото познание (Lakoff & Johnson 1980: 118). Затова подобно на други базови области като ВРЕМЕТО, ЕМОЦИИТЕ и др. могат да бъдат осмислени до голяма степен чрез метафорично проектиране на знания, придобити в други, по-конкретни области на опита ни – добре известно е, че метафората е един от фундаменталните механизми на познание, чрез които се постига състояние на разбиране (обяснение) у човека (вж. Lakoff & Johnson 1980, Mamardashvili 1996: 54). Тъй като в езика е съхранена колективната човешка памет, разбирането, намереното обяснение, може да бъде видяно именно в езика, защото, по думите на Л. Строс:

... всичко е в езика. Езикът [...] е факт на културата... езикът – най-съвършеното от всички явления от културен порядък, които образуват (в един или друг вид) системи, и ако искаме да разберем какво е изкуството, религията, правото, може би дори кухнята и правилата за вежливост, ние сме длъжни да ги разглеждаме като кодове, формирани от съчетанията на знаците по образа на езиковата комуникация. (цит. по Tsivyan 2005: 24)

Човешкото съзнание е така устроено, че винаги търси реда, подредеността на нещата в света. Това можем да видим не само с оглед на ролята на мита и ритуала, за която писахме вече, но също и по отношение на категоризацията, езика и др. Например човешката способност за категоризация, която е в основата на нашето мислене, възприятие, действия и реч (вж. Lakoff 2004: 20, Taylor 1995: ix), е основен начин за организиране на опита ни чрез откриване на сходство в разнообразието. Тя всъщност е начин за въвеждане на ред в разнообразния и сам по себе си неподреден опит от взаимодействието ни със света. Както е известно, езикът също е добре организирана, вътрешно подредена система. Следователно човек вярва, че съществува някакъв естествен ред, вътрешно присъща подредба в света, която той трябва да търси и да открие, за да опознае и разбере този свят, както и себе си като част от него.

Ето защо е съвсем естествено да изграждаме представата си ДОБРО на базата на метафората ДОБРОТО Е ЕСТЕСТВЕН РЕД, ВЪТРЕШНО ПРИСЪЩА ПОДРЕДЕНОСТ НА

НЕЩАТА: както му е редът (Обикновено, естествено, така, както трябва да бъде.) (DVL 2015: 1103); това е в реда на нещата (вж. в англ. *in the nature of things* – буквално *в природата, в естеството на нещата*); нещо е редно (т.е. правилно е); редовен документ (който отговаря на определени изисквания за срок, оформление и др. – DVL 2015: 1112), редовен пътник (който спазва определени правила, изисквания – пак там), редовен човек (разг.: който спазва общоприети норми на живот; порядъчен – Кочо беше във всяко нещо редовен човек – и в работата си, и в целия си живот (Д. Талев) – пак там), изряден съм; порядъчен човек; имам настроение⁴ и т.н.

Очевидно обаче човек невинаги вижда, открива този естествен ред, защото според него той или не съществува, или е нарушен. Всъщност, ако нямахме такова разбиране, нямаше как да имаме и представата за естествен ред в света – той нямаше как да бъде осъзнат поради невъзможността да съществува нещо друго, въз основа на което наличието му да бъде констатирано, точно както представата за добро може да съществува само на фона на представата за нещо, което не е добро – това, което сме назовали *лошо*. Затова представата за липсата на ред или за нарушен ред сме наложили върху категориалната структура ЛОШО и в нашето съзнание ЛОШОТО е НАРУШЕНИЯТ ЕСТЕСТВЕН РЕД НА НЕЩАТА ИЛИ ЛИПСАТА НА РЕД, БЕЗРЕДИЕТО, ХАОСЪТ: грешка; грях; грешна душа; грешен подход; нещо не е наред; това не е в реда на нещата; извънредно положение; нередовни документи; нередовен пътник; нередно е; не е редно; хаотичен човек; хаотична ситуация; не си изряден; главата ми не е в ред (разг.: Не съм напълно добре и не мога да разсъждавам нормално, правилно. – DVL 2015: 1103); безпорядък; нарушител на обществения ред и т.н.

Писахме по-горе, че границата между категориите ДОБРО и ЛОШО невинаги е ясно очертана и дори е възможно те да се превръщат една в друга, както и че двете категории се раждат от способността на човека да оценява опита си. Човекът обаче може не само да оценява, но също и да преоценява опита си. Възможно е там, където смятаме, че няма ред, подреденост на нещата, да съществува скрит ред, който е останал невидим за нас. Осъзнаването му може да ни накара да преоценим опита си и това, което сме категоризирали като лошо, да получи нова, вече положителна оценка. Така, образно казано, лошото може да се превърне в добро. Например българинът има следните пословици: *Всяко зло за добро. Ела зло, че без тебе по-зло*

4 А. Петрова пише следното: *Думата 'настроение' е заета от руски, но славянският корен е прозрачен и за българското езиково съзнание. Той ясно се свързва с представата за намиране на търсената височина на звука, произвеждан от инструмента, разполагане на точно определено място, постигане на баланс и хармония (Petrova 2007: 174).*

(Proverbs 1969: 80). В ежедневната реч казваме: *нещата започнаха да се подреждат, нещо се нарежда, подреждам мислите си* и т.н.

Следователно лошото е това, в което не откриваме подредба, макар че тя може да съществува. Тогава *като лошо* можем да категоризираме нещо поради своето незнание. Възможно е обаче и обратното – поради своето незнание да оценяваме нещо, което всъщност е нередно, като положително – *Стори добро, да намериш зло* (Proverbs 1969: 80). Според Сократ например добродетелта е винаги знание, а пороците е винаги невежество и никой не греша съзнателно – когато извършва зло, прави го поради незнание. В този смисъл лошото може да е неразбраното, неосъзнатото добро. Осъзнаването на реда обаче *превръща* лошото в добро.

От друга страна, мислим за РАЗБИРАНЕТО като за ВИЖДАНЕ – метафората е изведена от Дж. Лейкф и М. Джонсън (Lakoff & Johnson 1980: 48). От опита си знаем, че за да виждаме добре, ни е необходима светлина и ясна видимост. Затова разбирането е и нещо светло, ясно, бистро. Например: *изясних си нещата; светна ми; светнах се; нещо се избистря; бистър ум* и т.н. Съответно неразбирането е нещо тъмно, мътно, мъгливо: *като в мъгла ми е; тъмна Индия; мътни води; мътна работа; нещо се мъти* и т.н.

Всъщност светлината е жизнено необходима за нашето съществуване изобщо. Т. Цивян, разсъждавайки върху модела на света в човешкото съзнание, посочва, че неговата структура, неговото възникване ни принуждават да видим някаква наивност в такъв логичен подход, водещ от конкретното към абстрактното като от простото към сложното. Според изследователката е възможно тази информация да се въвежда в съзнанието на човека недиференцирано, при това оценъчният критерий да се появява на много ранен етап, а по него *светлината* винаги се отнася към *благо*, а *тъмнината* – към *злото, смъртта* и т.н. Но в крайна сметка лайтмотивът на конкретността остава и това е трудно да бъде оспорено, защото напълно отговаря на действителността (Tsivyan 2005: 11, 13). Това означава, че в съзнанието ни съществува концептуалната метафора ДОБРОТО Е СВЕТЛО. Например: *светна ми; просветна ми* (по-добре съм); *човек със светла душа; светъл спомен; светли мисли; светла неделя* (вж. Vitanova 2012: 91). Със светлината интуитивно се свързва белият цвят (вж. Wierzbicka 1996: 250–251), общоприетата реконструкция на прасл. **bělъ* възхожда към индоевропейския корен със значение *сияя, блестя* (вж. Kurbangaleeva 2013: 354). В славянските култури ДОБРОТО се осъзнава като бяло (Kurbangaleeva 2013: 353). Затова булката се облича в бяло (вж. също Almaleh 2008), бели са ангелите.

Тази представа е намерила отражение и в съвременния български език: *бял ден, бяла събота, бяла неделя* (вж. Vitanova 2012: 91), *родил съм се на бял покров* (лесно, безгрижно живея) (вж. Nedkova 2011: 75).

Лошото се мисли като ТЪМНИНА, МРАК и интуитивно се свързва с черния цвят (като символ, изобразяващ липсата на светлина, мрак – вж. Kurbangaleeva 2013: 353, Wierzbicka 1996: 250), който в европейските култури е символ и на траур.⁵ Затова казваме: *причерня ми* (стана ми зле, лошо); *притъмняло ми е*; *мрачен човек*; *почерниха дните ми*; *черни мисли*; *черни дни*; *на бялото (черното) черно (бяло) казвам*; *ставам черен за някого*. М. Витанова в свое изследване посочва следните примери: *черни вторник, чърн вторник, черна сряда, черен петък, черна неделя* (Vitanova 2012: 91). Е. Недкова в монографията си *Фразеологизмите като знаци в езика на културата* отбелязва, че в българската народопсихология *черното е олицетворение на злите сили, най-често на дявола. Показателни в това отношение са следните ФЕ [фразеологични единици]: устойчивото сравнение „мъча се като черен дявол“ („мъча се, трудя се много“) и ФЕ от преходен тип „дяволът не е толкова черен“ (употребява се за нещо, което не е чак толкова лошо)* (Nedkova 2011: 75).

Всъщност, както посочва Т. Цивян, оценъчният елемент се явява най-вероятно на един много ранен етап (Tsivyan 2005: 11). Ако приемем, че доброто е това, което е естествено и съответно полезно за живота и развитието ни, естественият ред в света, а лошото – отклонението от естествения ред в света, нарушаването му, поради нашето неразбиране за този ред, т.е. невидането на реда, тогава ДОБРОТО е СВЕТЛО (или БЯЛО – по асоциация), защото е разбраната същност на нещата, а ЛОШОТО е ТЪМНО (или ЧЕРНО – по асоциация), защото е неразбраното естество на света. Например ние знаем какво е животът, но не разбираме, не знаем какво е смъртта. Това, което не разбираме, непознатото ни плаши, защото то е невидимо за нас, т.е. тъмно или черно. И обратното, това, което можем да разберем, осъзнаваме като видимо за нас, т.е. като светло или бяло.

В езика са отразени наивните представи на човека за света и както посочват Дж. Лейкъф и М. Джонсън, типичният представител на даден социум е отправната точка, спрямо която се определя ориентацията на концептите в понятийната система. Онова, което е характерно, обичайно за прототипния член на общността, се разбира

5 Възможни са и други тълкувания. Например Г. Гачев твърди, че природата определя цветовата символика. Ако за индоарийците доброто, идеалът, истината се свързват с белия цвят, а лошото, лъжата – с черния, за народите на екваториална Африка тези съответствия са недействителни (Gachev 2008: 29).

като ДОБРО, и всичко, което е нетипично, необичайно за него, се осъзнава като ЛОШО, защото човек има естествена склонност да приема своето като добро и чуждото като лошо (Lakoff & Johnson 1980: 132). Това отново е свързано с разбирането/неразбирането – своето е познатото и разбираемото, защото то ни е свойствено и отговаря на представата ни за естествен ред на нещата (макар и понякога този ред да е приет само в нашия социум), а доброто е вътрешно присъщата, естествена подреденост в света. Чуждото е непознатото и неразбираемото, защото то ни е несвойствено и се мисли като неестествено, като нещо, което не отговаря на естествения ред в света, затова го оценяваме като лошо, отрицателно. Своето, това, което добре разбираме, се мисли като близко до нас, а чуждото – като далечно. Затова осмислянето на доброто и лошото се изгражда на базата на ориентационните метафори ДОБРОТО Е БЛИЗКО, ЛОШОТО Е ДАЛЕЧНО – *те са много близки* (имат добри, хубави отношения); *между тях има близост*; *раздалечихме се напоследък* (отношенията ни се влошиха); *далечни познати сме* (недобри познати); *близки познати сме* (добри познати); *нещо е близко до сърцето ми или е далеч от сърцето ми* и т.н.

Ние можем да опознаем света дотолкова, доколкото ни позволява специфичното устройство на нашия организъм, на нашето тяло. В типичния случай човек има *изправена вертикална стойка*, гледа и се движи *напред* и т.н. (Lakoff & Johnson 1980: 16; 132). Това, което е типично, се мисли като такова, което отговаря на естествения ред, порядък в света.

Човешкият организъм, както и всеки организъм, се развива до достигане на зрялост. Това развитие се проявява и в увеличаването на ръста, т.е. в растеж *нагоре*. Затова съвсем естествено се поражда метафората ДОБРОТО Е ГОРЕ (вж. Lakoff & Johnson 1980: 16) – *на седмото небе съм*; *висококачествена продукция*; *възвишени чувства*; *възвисявам се*; *издигам се* (в кариерата); *пораства ми самочувствието*; *израсна ми в очите*. Поради тясната връзка между концептуалните структури ДОБРО и ЛОШО и свойствената им противопоставеност в съзнанието ни съществува и метафората ЛОШОТО Е ДОЛУ (вж. Lakoff & Johnson 1980: 16) – *потънаха ми гемите*; *ниско качество*; *низост*; *принизявам се*; *унижение*; *унизителен*; *долен човек*; *долна постъпка*; *западащ град*; *западащ пазар/икономика*; *изпаднал човек* и т.н.

Човешкото тяло е асиметрично устроено и ние ясно различаваме предна и задна част на тялото си, които оценяваме различно с оглед на успешното ни функциониране в света. Предната част е по-важната, по-значимата, защото в тази част са разположени зрителните органи, и тя се мисли като по-ценна. Затова с представата за тази част на тялото сме свързали разбирането за ДОБРО, а ЛОШОТО сме осмислили на базата на

представата си за задна част: *предната (лицевата) (т.е. хубавата) страна на плата; напредък; напредничав човек; те са лицето на нацията/партията; витрината на държавата* и т.н.; *задната страна на плата (лошата страна); задни мисли; назадничав човек; задният двор на държавата.*

Асиметрията на човешкото тяло се проявява, макар и не толкова видимо, и по отношение на неговите странични части, които също оценяваме различно с оглед на успешното функциониране в света. В езика, както вече посочихме, намират отражение представите на типичния, прототипен член на общността, а той си служи предимно с дясната ръка, затова тя се възприема като по-ценната. Тъй като това, което е типично, се мисли и като такова, което отговаря на естествения порядък в света, концептуалната категория ДОБРО се свързва с представата за ДЯСНО, а категорията ЛОШО – с представата за ЛЯВО: *той е дясната ми ръка; сякаш си с две леви ръце; десни пътеки; леви пътеки; дясна ръка, лев джоб.*

В. Маслова отбелязва, че в руската картина на света *противопоставянето „десен – лев“ е придобило глобален смисъл: думата „десен“ (в руски език правый, бел. моя – М. В.) е получила значението на добро, справедливо [...], свързано е с думите „право“, „правда“: правая рука (първ помощник), правое дело (справедливо дело). ... подава се дясната ръка при ръкуване. Под ляво се разбира всичко ненормално, несправедливо, женско, отчасти чуждо (Maslova 1997: 174).* Това обяснява, посочва авторката, семантиката на редица фразеологизми: *встать с левой ноги (започвам деня под властта на злия дух, а в съвременното значение в лошо, в мрачно настроение съм, в раздражено състояние), споткнуться на левую ногу, левые деньги, левый заработок* и т.н. (пак там).

Тъй като за успешното функциониране в света движението, придвижването, е много важно, съвсем естествено е то да бъде оценено като положително. Затова в съзнанието на българина съществува и метафората ДОБРОТО Е ДВИЖЕНИЕ: *върви ми; потръгна ми; всичко върви гладко като по вода; плувам в свои води; политам от радост.* Така както движението може да бъде възприето само ако го открием от фона, който обикновено е неподвижен, така и доброто може да бъде различено като такова само ако го съпоставим с лошото. Тъй като наличието на движение оценяваме като положително, съвсем естествено е липсата на движение да се оценява като отрицателно и ЛОШОТО да се мисли като ЗАСТОЙ: *не ми върви; буксувам; блокирам; тъпча на едно място; развитието ми спира.*

В типичния случай на реализация на образ-схемата ПЪТ⁶ наблюдателят осмисля движението на *траектора*⁷ като *целенасочено по еднопосочен прав път*. Представата за наличието на това типично или прототипно движение, което може да е насочено *напред* или *нагоре*, се оценява като положително за човека и затова в представите **ДОБРОТО Е ТИПИЧНОТО ДВИЖЕНИЕ – ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ДВИЖЕНИЕ ПО ПРАВ ПЪТ (ТРАЕКТОРИЯ) НАПРЕД ИЛИ НАГОРЕ:**

- ДВИЖЕНИЕ НАПРЕД – *напредвам (Този човек много напредна; Продължавам да вървя напред; Той е напредничав човек); на прав път съм; изпреварвам времето си; имам прилив на сили.*
- ДВИЖЕНИЕ НАГОРЕ – *издигам се в очите на някого; издигам се в кариерата; пораствам (ставам по-зрял, по-мъдър); изправям главата си.*
- ДВИЖЕНИЕ ПО ПРАВ ПЪТ – *влизам в правия път; вървя право към целта; прав си; правилен отговор; правда; праволинеен човек.*
- ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ДВИЖЕНИЕ – *целенасочен съм; целеустремен съм; не се отклонявам от целта си.*

Прототипната представа за движение може да бъде разширявана чрез различни изменения на образната схема ПЪТ (по-подробно вж. Vatova 2012: 223–224). Промените водят до възприемане на движението като нетипично, а понякога и като неестествено. На нетипичното движение българинът е дал отрицателен знак и затова **ЛОШОТО** се осмисля като **НЕТИПИЧНО ДВИЖЕНИЕ – НЕЦЕЛЕНАСОЧЕНО ИЛИ РАЗНОПОСОЧНО ДВИЖЕНИЕ ПО КРИВ ПЪТ (ТРАЕКТОРИЯ) НАДОЛУ ИЛИ НАЗАД:**

6 Дж. Лейкф и М. Джонсън извеждат в изследванията си образната схема ПЪТ (PATH), синтезирала опита ни от придвижването, който се повтаря ежедневно и безброй пъти в нашия живот. Макар и схемата на движението да има образен характер, според авторите образът не е конкретен и детализиран, а има по-абстрактно естество и очертава само най-общите контури. Образната схема се разкрива като гещалтна конфигурация, защото цялото е психологически по-базово от частите, които могат да бъдат обособени като отделни, изграждащи я елементи: **ИЗТОЧНИК** (SOURCE – началната точка на пътя, изходното местоположение), **ПЪТ** (или **ТРАЕКТОРИЯ** – PATH – последователност от съседни местоположения, съединяващи източника и крайното назначение), **ЦЕЛ** (GOAL – крайната точка, финалното местоположение, разбирано като цел) и **ПОСОКА** (DIRECTION – от началната към крайната точка) (Johnson 1987: 113–117, Lakoff 2004: 358).

7 Термините *траектор* (trajector – tr) и *ориентир* (landmark – lm) са общоприети термини в когнитивната лингвистика и се използват за назоваване както на подвижни, така и на неподвижни обекти. Но идеята на термина *траектор* е да назове обекта, който извършва движение по траектория, и по този начин да го отграничи от другия обект, който обикновено е неподвижен и затова се определя като *ориентир*.

- ДВИЖЕНИЕ НАЗАД: *изостанал човек; назадничави разбирания; назадничав човек; има отлив в отношенията ни; лошият ученик е изоставащ ученик; Тези събития го разстроиха и той даде много назад в професионалното си развитие.*
- ДВИЖЕНИЕ НАДОЛУ: *нещо ме повлича надолу; потъват ми гемите; сривам се; затъвам; не мога да изплувам от проблемите си; Внимавай да не паднеш от високо; За съжаление, при теб нещата отиват все по-надолу и надолу; Той падна от тежката загуба; Правителството падна от власт.*
- ДВИЖЕНИЕ ПО КРИВ ПЪТ: *гледам накриво; докривя ми; крива физиономия; крив човек; кривда; имам изкривени представи за нещо; криввам от правия път; несправедливост.*
- НЕЦЕЛЕНАСОЧЕНО или РАЗНОПОСОЧНО ДВИЖЕНИЕ: *лутам се; мотая се; нещо ме мотаеш; пиля се; разпилян човек; хвърлям се в различни посоки; губя ориентация; не виждам целта; отклонявам се от целта; мятam се насам-натам; вървим в различни посоки.*

Представата за РЕД, ПОДРЕДЕНОСТ естествено свързваме с представата за ЦЯЛО(СТ). Затова ДОБРОТО е разбирано също и като НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛО(СТ) – то е нещо цялостно, оформено: *цял и невредим съм; оцелявам (опитвам се да запазя целостта си); оцелях; цялостен (добър) анализ; цялостно решение на проблема; идеята започва да придобива форма; вече виждам нещо (очертава се нещо пред очите ми); откроявам се на фона на останалите; той е оформен като специалист; дялан камък е.* ЛОШОТО е РАЗПАДАНЕ или НАРУШАВАНЕ НА ЦЕЛОСТТА, то е нещо неформено: *като разглобен съм; разпадам се (връзката се разпада); разпердушинвам; правя нещо на пух и прах; раздирам се от вътрешни противоречия; раздор; има разцепление в партията; разкъсвам се; режа/отрязвам някого (разг.); разчленявам; разделям; развалям; тази работа е много размита (няма форма); идеята е неформена; сливам се с масата; той не е оформен още като специалист; недодялан човек.*

Както посочихме в началото, съгласно идеята на Й. Златев първичната форма на доброто, лошото и неутралното се определя по отношение на организма и рода. От непосредствения си опит от съществуването ни в този свят ние имаме представата за БАЛАНС⁸, която, както посочва М. Джонсън, е толкова базова за свързаността

8 Образната схема БАЛАНС се състои от силови вектори, симетрично (или пропорционално) разпределени около някаква точка или ос. Прототипът на схемата може да бъде представен от ос и силови вектори. На тази първична схема са базирани всички възможни разширения на понятието за БАЛАНС, които могат да бъдат интерпретирани като вариации или модификации на прототипната схема (Johnson 1987: 85–86).

на опита ни, че ние много рядко осъзнаваме присъствието и значението на баланса в живота. Представата за баланс израства от балансирането като вид дейност, която усвояваме чрез телата си. Например наличието на твърде много киселини в стомаха, повишена температура на тялото, пресъхване на устата и т.н. означава, че е нарушена нормалната организация на сили, процеси и елементи в организма, т.е. нарушен е балансът в телата ни, който ние трябва да възстановим. Значението на баланса откриваме също, усвоявайки уменията да пазим равновесие. Ако се спънем или паднем, ние сме изгубили баланса. Изправяйки се, възстановяваме предишното разпределение между силите и тежестта по отношение на въображаема ос. Балансът има своето значение и при сетивните ни възприятия – например ние веднага виждаме липсата на симетрия или това дали една точка, разположена в квадрат, е *в центъра* му или е *извън центъра* му и т.н. (Johnson 1987: 74–76).

Следователно балансът е от жизненоважно значение за нашето съществуване и затова е съвсем естествено да използваме тази представа, за да осмислим концептуалната категория ДОБРО. М. Джонсън отбелязва, че цялостната си психическа същност осмисляме до голяма степен на базата на представата за БАЛАНС. Идеалът за личност е *балансираната личност*. Това предполага, че отделните черти или аспекти на характера трябва да имат достатъчна *тежест*. Емоциите трябва да бъдат *под контрол*. Можем да *постигнем баланс* в интелектуалната, физическата, социалната, религиозната и моралната дейност или *под тежестта* на проблеми от различно естество *да загубим баланса* (Johnson 1987: 89), *здравословното хранене* може да бъде назовано *балансирано хранене*⁹, *правилните решения* – *балансирани решения*¹⁰, *емоционално балансирани хора*¹¹, *балансиран бюджет* и т.н. Всички тези изрази съществуват в езика, защото в концептуалната ни система съществува когнитивната метафора ДОБРОТО Е БАЛАНС.

Представата за ДИСБАЛАНС (липса или загуба на баланс) се използва за осмисляне на концептуалната категория ЛОШО – ЛОШОТО Е ДИСБАЛАНС. За нещо недобро можем да кажем, че е нещо, което е лишено от баланс, с нарушен баланс и т.н. – *липсва баланс в отношенията ни; небалансирано хранене; небалансиран бюджет; липса на баланс в търговията* и т.н.

9 https://bg.wikipedia.org/wiki/Здравословно_хранене

10 <http://selftransformation-bg.com/?p=1611>

11 <https://bg.sainte-anastasia.org/articles/bienestar/5-hbitos-de-las-personas-emocionalmente-equilibradas.html>

Част от представата за БАЛАНС е образносхематичната представа за РАВНОВЕСИЕ¹² (EQUILIBRIUM), която също имаме от непосредствения си телесен опит и която също сме проектирали върху концептуалната област ДОБРО – ДОБРОТО Е РАВНОВЕСИЕ: *уравновесен човек; запазвам равновесие; възстановяване на равновесието*. От опита си знаем, че загубата на физическо равновесие може да стане причина за падане на земята, в резултат на което е възможно да получим травма и т.н. Представата за загуба на равновесие сме използвали, за да навлезем в онези области на опита, които сме оценили със знак минус, и в представите ни ЛОШОТО Е ЗАГУБА ИЛИ ЛИПСА НА РАВНОВЕСИЕ – *неуравновесен човек; излизам от равновесие*.

Представата за БАЛАНС, както посочихме, израства също и на базата на сетивните възприятия като усещане за симетрия, за хармония, благозвучие, синхрон и т.н. В свое изследване за концептите в полето *радост* в балканския модел на света А. Петрова извежда като прототипен модел, общ за балканските народи, РАДОСТТА Е ХАРМОНИЯ, КРАСОТА И ЗДРАВЕ, в който се включва и метафоричният модел ВЕСЕЛИЕТО Е ПОКОЙ И ХАРМОНИЯ (Petrova 2007: 107). Според нас и прототипният модел, и включеният в него модел са подчинени на по-общото разбиране за ДОБРОТО като РАВНОВЕСИЕ и (или) като ХАРМОНИЯ – *имат хармонични отношения; хармонично развитие; хармонично семейство; нещата затихнаха; утихнаха*. Разбирането за ЛОШОТО съответно се свързва с представата за ЛИПСА НА ХАРМОНИЯ – дисхармония, какофония, липса на синхрон: *забъркаха се в тази какофония, дисхармонични отношения* и т.н.

Нашите представи за света, а и за нас самите, първоначално израстват от опита, основан на сетивата – зрение, вкус, слух, обоняние и осезание¹³. Всички те са необходими, за да осигурят нормалното функциониране на организма и съществуването в света изобщо, затова наличието на всяко едно от тях или на органите, които са свързани с тях, се осъзнава като ценност от най-висока степен на положителност за живота, а това, което е ценно за нас, е това, което е добро за нас. Затова е съвсем естествено ДОБРОТО да се осмисля като НАЛИЧИЕ НА СЕТИВО И НА СЕТИВНОСТ.

Най-силно развитото възприятие при човека е зрителното. Затова ДОБРОТО се осъзнава като НАЛИЧИЕ НА ОКО/ОЧИ И НА ЗРЕНИЕ – *имам око за нещо; имам очи за това; имам набито око; прогледнах; имам виждане за нещата*. ЛОШОТО се мисли като ЛИПСА НА ОКО/ОЧИ И СЛЕПОТА – *нямам око за нещо; нямам очи за някого*;

12 Според М. Джонсън тя е резултат от налагането на симетрични вектори на сили, които се срещат в една точка върху извита повърхност (Johnson 1987: 86, Lakoff 2004: 348).

13 Отскоро е добавено и усещане за равновесие, но все още много често се говори за пет сетива. Допълнително като за сетива се говори и за усещането за болка или за топлина/студ (<https://bg.wikipedia.org/wiki/Сетиво>).

безочие; *сляп съм за нещо; ослепях, заслепен съм от ярост*. По подобен начин ДОБРО Е НАЛИЧИЕ НА ОБОНЯНИЕ, СЛУХ, ВКУС или най-общо – на УСЕТ (УСЕЩАНЕ) – *има м нюх за нещо; има м вкус; има м слух; чува ми се думата; (не) чувам петлите (разг.); има м усет за нещата; усещам нещата* (добре се ориентирам в ситуацията), а ЛОШОТО се мисли като ЛИПСА НА ОБОНЯНИЕ, СЛУХ, ВКУС или най-общо – на УСЕТ (УСЕЩАНЕ): *нямам нюх; нямам вкус; нямам слух; нямам усет; не усещам нещата* и т.н.

Но човекът не е само биологично същество – ние интуитивно знаем, че *човешкото у човека* няма биологична основа (Mamadashvili 1996: 15). В наивните представи, отразени и в езика, нашата свръхприродна същност най-често се намира в сърцето, което е *център не само на съзнателното, но и на несъзнателното; не само на душата, но и на духа; не само на духа, но и на тялото; не само на умопостижимото, но и на умонепостижимото* (Vysheslavcev 1990: 68). Тогава да си човек – не само като биологично, материално същество, но и като нещо много повече от това, означава, че трябва да *имаш сърце*, разбирано не само като обозначение на анатомичния орган, но също и като вместилище за това, което наричаме *човешко у човека* и което няма биологична основа – *душата, чувствата, волята, разума*. Тази представа за доброто е в основата на фразеологизма *има м сърце*, който носи значение *мога да страдам, да изживявам чувства; способен съм да изпитвам жалост, скръб, да съчувствам или да помогна на някого*.

Неслучайно в наивните представи точно сърцето е мястото вместилище за душата, духа, чувствата, волята и дори разума на човека – както животът на организма е невъзможен без дейността на сърцето, така и човекът е човек, защото има душа, дух, чувства, воля и разум. Без *човешкото* у себе си той няма да е човек. Затова е естествено освен метафората ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) СЪРЦЕ, да съществуват и метафорите ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ДУША, ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ДУХ, ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ВОЛЯ, ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ЧУВСТВА, ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) РАЗУМ, които се разкриват от изрази като: *душа човек* (човек, който има душа); *душата на компанията; душевност; задушевен разговор; одухотворен; одухотвореност; духовност; има м дух; има м чувства към някого; разумен човек; говоря разумно; има воля за нещо; волеви човек; волева натура* и т.н. Тогава ДОБРОТО е всичко онова, което наричаме ЧОВЕЧНОСТ, всичко, което прави човека човек – *той е човечен; запазил съм човечността си*. Лошото съответно е ЛИПСА НА СЪРЦЕ – *този човек няма сърце; нямам сърце за нещо; безсърдечен човек; обезсърчение; обезсърчавам някого* (лишавам от вяра някого, сякаш го лишавам от сърцето му); *правя нещо без сърце; загубих сърцето (душата си); изгубена душа*. Лошото е също и ЛИПСА НА ДУША/ДУХ/ВОЛЯ/ЧУВСТВА/РАЗУМ или на ЧОВЕЧНОСТ: *извади ми душата; оставам без душа; излиза ми душата; бездушие;*

бездуховност; нямам дух; безчувствен човек; безчувственост; нямам чувства; безволие; нямам воля; неразумен човек; човек без разум; неразумно(ст); безчовечен си; загубил е своята човечност и т. н.

4. Заключителни думи

Наблюденията върху съвременния български език показват, че говорим за ДОБРОТО и ЛОШОТО като за противопоставени една на друга самостоятелни цялости, които в същото време са неразривно свързани. За изясняването на същността им в статията се посочват различни концептуални метафори. Вниманието бе насочено към онези от тях, които са подчинени на по-общите метафори ДОБРОТО Е ЕСТЕСТВЕН РЕД, ПОДРЕДНОСТ И ЛОШОТО Е БЕЗРЕДИЕ, ХАОС.

Според схващанията за доброто като естествен ред и вътрешно присъща подреденост на нещата, то се представя като светло (бяло) и ясно, близко, разположено горе, напред и надясно, като движение: целенасочено движение напред, по прав път или нагоре, като наличие на цяло(ст), баланс (равновесие, хармония), като наличие на сетива (сетивност): сърце, душа, воля, разум, човечност (човещина).

В резултат на схващанията за лошото като нарушен естествен ред на нещата и липса на ред, то се представя като тъмно (черно), мътно, неясно, далечно, като разположено долу, назад или наляво, като състояние на застой, движение назад, надолу, по крив път, като нецеленасочено или разнопосочно движение, като разпадане или нарушаване на целостта (безформеност), като дисбаланс, липса на равновесие и хармония, като липса на сетива (сетивност): сърце, душа, дух, воля, чувства, разум, човечност (човещина).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Almaleh 2008:** Almaleh, Moni. "Semiotics of Colours." *LiterNet*, no 2, issue 99 (2008). http://liternet.bg/publish17/m_almaleh/semiotika.htm. [In Bulgarian: Алмалех, Мони. „Семиотика на цвета.“ *LiterNet*, no 2, (2008). http://liternet.bg/publish17/m_almaleh/semiotika.htm.]
- Cassirer 2001:** Cassirer, Ernst. *The Philosophy of Symbolic Forms*. Vol. 1: Language. Moscow & Saint Petersburg: Universitetskaya kniga, 2001. [In Russian: Кассирер, Эрнст. *Философия символических форм*. Том 1: Язык. Москва & Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001.]
- DBL 2015:** *Dictionary of Bulgarian Language*. Vol. 15. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 2015. [In Bulgarian: *Речник на българския език*. Том 15. София: БАН, 2015.]
- Deane 1992:** Deane, Paul. *Grammar in Mind and Brain: Explorations in Cognitive Syntax*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1992.

- Gachev 2008:** Gachev, Georgiy. *Mentality of the World's Peoples*. Moscow: Algoritm & Eskmo, 2008.
[In Russian: Гачев, Георгий. *Ментальности народов мира*. Москва: Алгоритм & Эксмо, 2008.]
- Johnson 1987:** Johnson, M. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987.
- Kravchenko 2001:** Kravchenko, Aleksander. "Cognitive Linguistics and New Epistemology." *Izvestiya AN: Seriya literatury i yazyka*, vol. 60, no 5 (2001): 3–13. [In Russian: Кравченко, Александр. „Когнитивная лингвистика и новая эпистемология: К вопросу об идеальном проекте языкознания.“ *Известия АН: Серия литературы и языка*, том 60, no 5 (2001): 3–13.]
- Kurbangaleeva 2013:** Kurbangaleeva, Guzel. "On the Reconstruction of Pre-Slavic Collocations With Adjectives *belъ(јъ) and *сѣгпъ(јъ)." *International Internet Conference "Slavic Ethnicity, Languages and Cultures in the Modern World"*, Veliko Tarnovo University Press, 2013: 352–356.
[In Russian: Курбангалеева, Гузель. „К реконструкции праславянских устойчивых сочетаний с прилагательными *bѣlъ(јъ) и *сѣгпъ(јъ).“ *Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“*. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2013: 352–356.]
- Lakoff 2004:** Lakoff, George. *Women, Fire, and Dangerous Things: What categories reveal about the mind*. Moscow: Yazyki slavyanskoj kultury, 2004. [In Russian: Лакофф, Джордж. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении*. Пер. с англ. Москва: Языки славянской культуры, 2004.]
- Lakoff & Johnson 1980:** Lakoff, George & Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980.
- Langacker 1992:** Langacker, Ronald. *Cognitive Grammar*. Moscow: INION AN USSR, 1992.
[In Russian: Лангаккер, Рональд. *Когнитивная грамматика: Научно аналитический обзор*. Перевод на русский язык. Москва: ИНИОН АН СССР, 1992.]
- Mamardashvili 1996:** Mamardashvili, Merab. *Necessity of Yourself*. Moscow: Labirint, 1996.
[In Russian: Мамардашвили, Мераб. *Необходимость себя: Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки*. Сост. и общая ред. Ю. П. Сенокосова. Москва: Лабиринт, 1996.]
- Maslova 1997:** Maslova, Valentina. *Introduction to Linguoculturology*. Moscow: Nasledie, 1997.
[In Russian: Маслова, Валентина. *Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие*. Москва: Наследие, 1997.]
- Nedkova 2011:** Nedkova, Emiliya. *Phraseological Units as Signs in the Language of Culture*. Ruse: Leni-An, 2011. [In Bulgarian: Недкова, Емилия. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата*. Русе: Лени-Ан, 2011.]
- Petrova 2007:** Petrova, Anastasiya. *Concepts in the Field 'Joy': Similarities and Differences in the Balkan Linguistic-cultural Area*. Veliko Tarnovo University Press, 2007. [In Bulgarian: Петрова, Анастасия. *Концептите в полето 'радост': Сходства и различия в балканския лингвокултурен ареал*. В. Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2007.]
- Plungian & Rakhilina 2000:** Plungian, Vladimir & Ekaterina Rakhilina. "On the Localist View of Meaning: The Preposition *Under*." *Izsledovaniya po semantike predlogov*. Moscow: Russkie Slovarei, 2000: 115–133. [In Russian: Плунгян, Владимир & Екатерина Рахилина. „По поводу локалистской

- концепции значения: предлог под.“ *Исследования по семантике предлогов. Сб. статей.* Москва: Русские словари, 2000: 115–133.]
- Proverbs 1969:** 5000 *Bulgarian Proverbs and Sayings*. Part 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969. [In Bulgarian: 5000 български пословици и поговорки. Част 1. София: НИ, 1969.]
- Rakhilina 2000:** Rakhilina, Ekaterina. *Cognitive Analysis of Names of Objects: Semantics and Compatibility*. Moscow: Russkie Slovare, 2000. [In Russian: Рахилина, Екатерина. *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость.* Москва: Русские словари, 2000.]
- Santibanez 2002:** Santibanez, Francisco. “The Object Image–Schema and Other Dependent Schemas.” *Atlantis Journal*, no 2, vol. XXIV (2002): 183–201. Accessed August 3, 2007. http://www.atlantisjournal.org/Papers/24_2/santiba.pdf.
- Talmy 2000:** Talmy, Leonard. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1, Chap. 5. Accessed July 26, 2007. <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Volume1/chap5.pdf>.
- Taylor 1995:** Taylor, John. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Tsivyan 2005:** Tsivyan, Tatyana. *World Model and Its Linguistic Basis*. Moscow: KomKniga, 2005. [In Russian: Цивьян, Татьяна. *Модель мира и ее лингвистические основы.* Москва: КомКнига, 2005.]
- Ungerer & Schmid 1996:** Ungerer, Friedrich & Hans-Jorg Schmid. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London: Longman, 1996.
- Vatova 2012:** Vatova, Miroslava. *Concepts of Space, Time and Motion in Modern Bulgarian: A cognitive study*. Veliko Tarnovo University Press, 2012. [In Bulgarian: Вътова, Мирослава. *Представи за пространство, време и движение в българския език: Когнитивно изследване.* Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2012.]
- Vitanova 2012:** Vitanova, Mariyana. *The Person and the World: Linguistic-cultural study*. Sofia: BUL-KORENI, 2012. [In Bulgarian: Витанова, Марияна. *Човек и свят: Лингвокултурологични проучвания.* София: БУЛ-КОРЕНИ, 2012.]
- Vysheslavtsev 1990:** Vysheslavtsev, Boris. “The Heart in the Christian and Indian Mysticism.” *Philosophy Issues*, no 4 (1990): 62–88. [In Russian: Вышеславцев, Борис. „Сердце в христианской и индийской мистике.“ *Вопросы философии*, no 4 (1990): 62–88.]
- Wierzbicka 1996:** Wierzbicka, Anna. *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-specific Configurations*. Moscow: Russkie Slovare, 1996. [In Russian: Вежбицкая, Анна. *Язык. Культура. Познание.* Пер. с англ. Отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. Москва: Русские словари, 1996.]
- Zlatev 2006:** Zlatev, Yordan. “Meaning = Life (+ Culture): An Outline of a Unified Biocultural Theory of Meaning.” *Studia Linguistica Cognitiva*, no 1 (2006): 308–361. [In Russian: Златев, Йордан. „Значение = жизнь (+культура): набросок единой биокультурной теории значения.“ *Studia Linguistica Cognitiva*, no 1 (2006): 308–361.]